

TOMASZ ADAMCZYK*

Supremacja kozła ofiarnego w pracy socjalnej. Interpretacja roli ofiary w świetle antropologii René Girarda

Scapegoat Supremacy in Social Work: Interpretation of the Role of the Victim in the Light of René Girard's Anthropology

Abstrakt

Artykuł przedstawia zjawisko supremacji kozła ofiarnego w świetle antropologii René Girarda. Francuski uczony opisywał mechanizmy radzenia sobie z kryzysami i mechanizmy kanalizujące przemoc w społeczeństwach pierwotnych. Jego koncepcja pozwala – w pewnym zakresie – na zrozumienie współczesnych zachowań jednostkowych i społecznych obejmujących działania przemocowe oraz proces kreowania kozłów ofiarnych. Część teoretyczną prowadzonych analiz dopełniają wnioski wypływające z doświadczeń praktyków, m.in. pracowników socjalnych, psychologów i terapeutów. Na ich podstawie opisano i zdefiniowano zjawisko supremacji kozłów ofiarnych, czyli odgrywania specyficznych ról związanych z czerpaniem korzyści materialnych i pozamaterialnych z sytuacji bycia ofiarą.

Słowa kluczowe: kozioł ofiarny, praca socjalna, problemy społeczne, przemoc, René Girard

Abstract

The article presents the phenomenon of scapegoat supremacy in the light of René Girard's anthropology. The French anthropologist described the mechanisms of dealing with crises and mechanisms channeling violence in primitive societies. To some extent, his conception also allows us to understand contemporary individual and social behaviours, including violence and the process of creating scapegoats. The theoretical part of the article is supplemented with conclusions drawn from practitioners' experience (social workers, psychologists, therapists). These experiences underlie a description and

* Ks. dr Tomasz Adamczyk – Katedra Socjologii Kultury, Religii i Partycypacji Społecznej, Instytut Nauk Socjologicznych, Wydział Nauk Społecznych, Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, e-mail: tomaszadamczyk@kul.pl, ORCID: 0000-0002-8288-5783.

definition of the phenomenon of scapegoat supremacy, highlighting how they play specific roles related to various benefits – both material and non-material – from the situation of being a victim.

Keywords: scapegoat, social work, social problems, violence, René Girard

Wstęp

Koncepcja mechanizmu kozła ofiarnego autorstwa René Girarda (1923–2015) stanowi inspirację dla wielu badaczy. Sprzyja temu zarówno waga i powszechność występowania zjawiska, które wyjaśnia, jak i sama uniwersalność teorii możliwej do zastosowania w różnych dyscyplinach naukowych, np. w antropologii, socjologii, psychologii, filozofii, teologii i religioznawstwie. Koncepcja Girarda jest związana z nietracącym nic ze swej aktualności zagadnieniem ludzkiej przemocy. Warto podkreślić, że ma ona już poważny wkład w rozwój nauki w tym obszarze i – jak się wydaje – jeszcze długo będzie punktem odniesienia w przedmiotowych badaniach akademickich. Praca socjalna jest dyscypliną naukową, która również poszukuje sposobów na przeciwdziałanie przemocy i jej maksymalne ograniczenie. Rodzi się pytanie, w jakim zakresie myśl Girarda może inspirować jej teorię i praktykę w rozumieniu mechanizmu kozła ofiarnego. Zważywszy na fakt, że nie ma wielu prób sięgania do propozycji przywołanego autora w teorii pracy socjalnej, kwestia ta wydaje się aktualna i naukowo inspirująca.

W praktyce pracowników socjalnych czy terapeutów można dostrzec zjawisko, kiedy klient, którego można uznać za kozła ofiarnego (np. alkoholik, osoba wykorzystana seksualnie itd.), stosuje mechanizmy pozwalające uzyskać przewagę nad innymi osobami. Manipuluje, aby pokazać swoją dominację, a jednocześnie otrzymać różnego rodzaju korzyści. Tego typu zachowanie, nazwane w tytule supremacją ofiary, będzie wyjaśnione w dalszej części analizy.

Koncepcja Girarda pozwala na zauważenie pewnych mechanizmów, które mogą być inspirujące dla głębszego zrozumienia omawianej kwestii, w teorii i praktyce pracy socjalnej. Powyższa konkluzja zrodziła się na kanwie osobistego doświadczenia oraz wielu dyskusji, które miały miejsce wśród pracowników socjalnych, teoretyków i praktyków, jak również wspólnego omawiania tych tematów ze specjalistami profesjonalnie zajmującymi się osobami wykorzystywanymi seksualnie, psychologami prowadzącymi terapię grupową, psychiatrami, a także innymi osobami dostrzegającymi zjawisko kozła ofiarnego w swoim środowisku. Girard tworzył swoją teorię na podstawie literatury, ale inspirującą bazą wyjściową, służącą do opisywania, zrozumienia i wyjaśnienia różnych zjawisk społecznych, w tym przypadku kwestii supremacji kozła ofiarnego, może być również doświadczenie. Należy zaznaczyć, że wprowadzone w niniejszym artykule pojęcie supremacji wymaga dalszych opracowań i pogłębiania nie tylko

w obszarze teoretycznym, ale również przez konceptualizację i operacjonalizację, dzięki którym w badaniach socjologicznych będzie możliwe weryfikowanie empiryczne przedstawianych kwestii. W tym kontekście myśl Girarda jest ważną inspiracją do prowadzenia dyskusji na temat kozła ofiarnego w obszarze nauk społecznych. Jego koncepcja antropologii i mechanizmu kozła ofiarnego, charakterystyczna dla pierwotnych wspólnot, tworzy szerokie przedpole badawcze. Stanowi ono niezwykle ważny *background* pojęciowy i teoretyczny, wspomagający percepcję opisywanego zjawiska.

Głównym zagadnieniem badawczym w prowadzonych analizach jest pokazanie zjawiska supremacji kozła ofiarnego, próba jego zdefiniowania oraz wyjaśnienia. Przedstawienie tych kwestii w kontekście myśli Girarda ma również na celu popularyzację jego koncepcji wśród pracowników socjalnych. Przy czym ważne implikacje ma poznanie naukowej biografii Girarda. W 1947 roku, po ukończeniu szkoły średniej, studiował w paryskim École des Chartres, wieńcząc studia doktoratem z historii średniowiecza *La vie privée à Avignon dans la seconde moitié du XVe siècle* [Życie prywatne w Awinionie w drugiej połowie XV wieku]. Kolejnym etapem jego życia była emigracja i studia w Stanach Zjednoczonych. Początkowo zarabiał na utrzymanie, ucząc języka francuskiego. W 1950 roku obronił kolejny doktorat, tym razem z historii współczesnej *American Opinion of France, 1940–1943* [Amerykańska opinia o Francji, 1940–1943] na Uniwersytecie Indiana w Bloomington. Kamieniem milowym w jego życiu było rozpoczęcie pracy naukowej, najpierw w Duke University oraz Bryn Mawr College, a następnie w Uniwersytecie Johnsa Hopkinsa w Baltimore na stanowisku profesora literatury. Od 1968 do 1976 roku, wykładał na Uniwersytecie Stanowym Nowego Jorku w Buffalo, później przez cztery lata ponownie na Uniwersytecie Johnsa Hopkinsa, a na emeryturze od 1980 do 1995 roku na Uniwersytecie Stanforda w Kalifornii¹. Był doktorem honoris causa wielu uczelni, a także członkiem prestiżowych gremiów w środowiskach naukowych, m.in. Amerykańskiej Akademii Sztuk i Nauk czy Akademii Francuskiej. Girard był przede wszystkim teoretykiem literatury, która stanowiła dla niego bazę do badań interdyscyplinarnych. Inspirację czerpał z twórczości takich pisarzy, jak Sofokles, Dante Alighieri, William Shakespeare, Honoré de Balzac, Victor Hugo, Fiodor Dostojewski, Marcel Proust, Albert Camus. Na podstawie analizy opisywanych przez tych literatów bohaterów, odkrywał mechanizmy wyjaśniające ludzkie zachowania². O znaczącej pozycji w środowisku literaturoznawców świadczy udział największych francuskich filozofów i krytyków literackich w zorganizowanej

¹ W. Palaver, *René Girards mimetische Theorie. Im Kontext kulturtheoretischer und gesellschaftspolitischer Fragen*, LIT Verlag, Wien 2004, s. 17–24.

² S. Budzik, *Dramat odkupienia. Kategorie dramatyczne w teologii na przykładzie R. Girarda, H.U. von Balthasara i R. Schwagera*, Wydawnictwo Biblos, Tarnów 1997, s. 41–42.

przez niego konferencji „The Languages of Criticism and the Sciences of Man” [Języki krytyki a nauki humanistyczne]. Wzięli w niej udział m.in. Jacques Derrida, Tzvetan Todorov, Jan Kott, Roland Barthes i Lucien Goldmann³.

Antropologia pożądania

Girard w swojej twórczości ukazuje mechanizm społeczny, który przez nieuchronny konflikt prowadzi do zjawiska przemocy. Kluczem do zrozumienia tej koncepcji jest jego myśl antropologiczna, określana jako pesymistyczna. Stanisław Budzik zauważa, że Girard jest zaliczany do grona tzw. mistrzów podejrzeń (Søren Kierkegaard, Fryderyk Nietzsche, Karol Marks, Zygmunt Freud). W swojej twórczości akcentowali oni elementy, które zazwyczaj są skryte za fasadą oficjalnych treści kulturowych i wykraczają poza społeczną świadomość i odkrywali prawdziwe ludzkie „ja”. Podobnie autor *Rzeczy ukrytych od założenia świata* pokazywał mechanizmy zła i przemocy, które są ciemną stroną natury człowieka. Taki pesymizm antropologiczny jest dostrzegalny również w naukach społecznych, gdzie jeden z twórców socjologii – Émil Durkheim podkreślał, że człowiek jest ze swej natury nienasyconym egoistą, a zjawisko anomii ujawnia się, gdy zawodzi społeczny system kontroli normatywnej, prowadząc w konsekwencji do choroby nieskończoności (człowiek nie ma pułapu swoich ambicji czy dążeń, i nie jest w stanie znaleźć satysfakcji w tym, co już osiągnął). Girard natomiast ukazywał osobę ludzką jako często nieświadomą ciemnej strony swojej natury, jako postać uwikłaną w sieć przemocy będącej elementem kultury.

Grażyna Woroniecka, pisząc o antropologii społecznej Girarda, zwraca uwagę na jej wymiar holistyczny. Autor teorii kozła ofiarnego wyjaśnia w swoich analizach fundamentalne procesy kulturotwórcze, w których dostrzega się wpływy charakterystycznego dla jego twórczości francuskiego strukturalizmu. Myśl antropologiczną wywodzi zarówno z dzieł literackich, jak i mitów, a przede wszystkim z Biblii⁴.

W doborze interpretowanych tekstów przejawia się jeden z aspektów socjologicznego profilu intelektualnego tego autora – we własnym języku, przykładając odmienne narzędzia analizy, renegocjuje on z Durkheimem rolę religii w kreacji ludzkiego życia społecznego. Girard jest oczywiście jak najdalszy od przyjmowania tez socjologizmu –

³ A. Pendel, *Transformation des Alltags. Sakramententheologie im Blickwinkel der Innsbrucker Dramatischen Theologie*, LIT Verlag, Wien 2021, s. 113–114.

⁴ G. Woroniecka, „Kozioł ofiarny” René Girarda w perspektywie poststrukturalnej, „Kultura Współczesna. Teoria, interpretacje, krytyka” 2002, nr 1–2, s. 37.

jego koncepcja antropologicznej roli religii ustala wprawdzie za punkt wyjścia jej aspekt socjotwórczy, ale tam, gdzie Durkheim doprowadza do pełnego uspołecznienia *sacrum*, Girard zatrzymuje się przed tajemnicą⁵.

W jego myśli antropologicznej dostrzega się również krytykę Freuda, choć w wielu publikacjach nawiązuje on do psychoanalizy. Posługując się terminami „tłumienie”, „kompleks Edypa” czy „projekcja”, nadaje im nowe znaczenie, charakterystyczne dla francuskiej psychoanalizy, której istotnymi elementami są indywidualne i społeczne pragnienia człowieka⁶.

Warto przywołać tu ważną dla Girarda kategorię pożądania, która występuje w opozycji do tradycji racjonalistycznych. W tych ostatnich człowiek jest ukazywany jako podmiot kierujący się rozumem, podczas gdy dla Girarda jest on targany wewnętrznymi sprzecznościami oraz namiętnościami, zazwyczaj słabo kontrolowanymi. Autor ten odróżnia ochotę od pragnienia, wyjaśniając to obrazowo: „Ochota na jedzenie czy na seks nie jest jeszcze pragnieniem. Jest to popęd biologiczny, którym staje się dzięki naśladowaniu jakiegoś wzorca; obecność tego wzorca jest zasadniczym elementem mojej teorii. Skoro pragnienie ma charakter mimetyczny, a zatem naśladowczy, to podmiot pragnie przedmiotu, który posiada lub którego pragnie wzorzec”⁷. Klucz myśli antropologicznej francuskiego literaturoznawcy stanowi nieokreślony charakter pożądania, co oznacza, że nie ma on jednego sprecyzowanego obiektu, a jego cechą charakterystyczną jest permanentna zmiana obiektu pragnień.

Drugim ważnym elementem Girardowskiej antropologii jest naśladownictwo. To ono, stanowiąc element ludzkiej natury, istotnie ukierunkowuje i nadaje kształt ludzkiemu pożądaniu:

Człowiek jest tym stworzeniem, które zatraciło część swego zwierzęcego instynktu, aby osiągnąć etap tzw. pożądania. Kiedy ludzie zaspokoją swoje naturalne potrzeby, zaczynają intensywnie pragnąć, tyle że nie wiedzą dokładnie, czego pożądać, ponieważ nie kieruje nimi żaden instynkt. Nie mają własnego pożądania. Jako że właściwością pożądania jest to, że nie jest własne. Aby pożądać naprawdę, musimy zwrócić się do otaczających nas ludzi, od nich zapożyczyć ich pożądania⁸.

⁵ Tamże.

⁶ B. Strączek, *Podstawowe pojęcia i filozoficzne inspiracje antropologii René Girarda*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2015, nr 4, s. 86.

⁷ R. Girard, *Początki kultury*, tłum. M. Romanek, Wydawnictwo Znak, Kraków 2006, s. 104.

⁸ R. Girard, *Widziałem szatana spadającego jak błyskawica*, tłum. E. Burska, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2002, s. 28.

Można tu dostrzec nawiązanie do platońskiego ujęcia *mimesis*: człowiek uczy się języka, zdobywa wiedzę, przejmując rytuały w procesie naśladownictwa⁹. W tym mechanizmie pojawia się jednak negatywny element ludzkiego pożądania – współzawodnictwo, zwłaszcza kiedy wiele osób pożąda tego samego. Z jednej strony może być to podziw, że ktoś coś na przykład posiada, ale z drugiej strony rodzi się również poczucie zazdrości. Ten element dostrzega się m.in. w reklamach przedstawiających szczęśliwych ludzi, których dobry nastrój wynika z tego, że posiadają coś konkretnego. Ma to wzbudzić u odbiorców pragnienie nabycia tej samej rzeczy czy usługi, a więc uruchomić mechanizm naśladownictwa¹⁰. Dobra materialne mają jednak charakter skończony i nie są dostępne dla wszystkich, dlatego dochodzi do konfliktów.

Pożądanie prowadzące do naśladownictwa tworzy tzw. pożądanie trójkątne, składające się z podmiotu, przedmiotu i pośrednika. Kluczowa jest tu rola tego ostatniego, który według Girarda nie musi mieć wspomnianego pragnienia. Przywoływany antropolog zauważa również, że w tym przypadku „przedmiot jest jedynie środkiem pozwalającym dotrzeć do pośrednika”¹¹. W publikacji *Kozioł ofiarny* znajduje się dodatkowe wyjaśnienie: „ludzkie pragnienia nie mają charakteru wrodzonego, lecz są nabywane od samego początku istnienia poszczególnej osoby ludzkiej i tworzą tzw. *mimesis* przywłaszczenia”¹². Girard odróżnia naturalne pożądanie człowieka od pożądania rodzącego się wskutek działań pośrednika oraz wzorów do naśladowania. Zjawisko to można zaobserwować w przestrzeni społecznej, a jej efektem jest prestiż czy konflikt związany z rywalizacją i współzawodnictwem¹³.

Mechanizm kozła ofiarnego

Girard swoją koncepcję kozła ofiarnego wyjaśnia m.in. w *Sacrum i przemocy*, zauważając: „kiedy dwie osoby (lub więcej) pożądają tej samej rzeczy, walczą ze sobą, ale kiedy obie nienawidzą trzeciej, jednoczą się przeciwko wspólnemu wrogowi; stają się sprzymierzeńcami”¹⁴. Odnosił to do społeczeństw pierwotnych,

⁹ C. Zalewski, *Podstawy antropologii René Girarda*, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2007, nr 2, s. 99.

¹⁰ S. Budzik, *Klucz do ludzkiej cywilizacji*, rozm. przepr. M. Bilska, „Przewodnik Katolicki” 2021, nr 28, s. 18.

¹¹ R. Girard, *Prawda powieściowa i kłamstwo romantyczne*, tłum. K. Kot, Wydawnictwo KR, Warszawa 2001, s. 59.

¹² R. Girard, *Kozioł ofiarny*, tłum. M. Goszczyńska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1987, s. 313.

¹³ A. Urbańska, *Koncepcja mimesis René Girarda*, „Etnografia Polska” 1997, nr 1–2, s. 24; P. Pasterczyk, *Chrześcijaństwo w świetle antropologii René Girarda*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2022, nr 2, s. 8.

¹⁴ R. Girard, *Sacrum i przemoc*, tłum. M. Plecińska, J. Pleciński, Wydawnictwo Brama, Poznań 1993, s. 110.

w których w środowiskowym skłóceniu „wszyscy przeciw wszystkim”, następuje strukturotwórcze „wszyscy przeciw jednemu”. Elementem integrującym wspólnotę jest wyłoniona z niej jednostka obarczona winą¹⁵. W społeczeństwach pierwotnych rola kozła ofiarnego była szczególnie ważna, biorąc pod uwagę, że nie wykształciły one jeszcze systemu prawnego. Girard akcentował, że „termin «koziół ofiarny» określa równocześnie nienawiść ofiary, jaka się na niej skupia oraz kolektywnie realizowany efekt owej nienawiści”¹⁶. Wywodzi się go z tradycji judaistycznej. Według starotestamentowej Księgi Kapłańskiej w Dniu Pojednania arcykapłan w geście wyciągniętych dłoni przynosił symbolicznie winy i grzechy wszystkich ludzi na ofiarnego kozła, który był następnie wygany na pustynię, gdzie pożerały go dzikie zwierzęta (Kpł 16, 5-10.21-22).

Poglądy Girarda w odniesieniu do mechanizmu ofiarniczego ulegały zmianie. W *Sacrum i przemoc* pisze o znaczeniu rytów ofiarniczych regulujących funkcjonowanie pierwotnych społeczeństw. Kozioł ofiarny był istotnym elementem kanalizacji społecznej przemocy, skupiając na sobie agresję. W ten sposób tworzyła się spontaniczna organizacja, która pozwalała regulować negatywne nastroje społeczne, ponadto ofiara pozwalała przetrwać pierwotnym społecznościom niemającym struktur państwowych, będąc uosobieniem przemocy sprawiedliwej. Natomiast w *Rzeczach ukrytych* Girard twierdzi, że mechanizm ofiarniczy miał barbarzyński, a nawet diaboliczny wymiar. Podkreśla także znaczenie Pisma Świętego, które zastąpiło mechanizm ofiarniczy religią miłości¹⁷. W ten sposób francuski antropolog ukazywał przemocowy charakter pierwotnych społeczeństw¹⁸. Można postawić pytanie, kto stawał się kozłem ofiarnym opisywanym przez Girarda. Z jednej strony była to często ofiara przypadkowa, którą mógłby być każdy. Stawiane jej zarzuty były nieracjonalne i niemające uzasadnienia w rzeczywistości. Z drugiej jednak strony ofiary miały mieć cechy wpisujące się w stereotypy prześladowcze. Były nimi osoby czy grupy mniejszościowe, obce w stosunku do większości, jednostki czy wspólnoty, którym zazwyczaj łatwo jest przypisać znaki ofiarnicze¹⁹. Do tych ostatnich można również zaliczyć chorobę oraz fizyczne niedomagania, które wpływają na stygmatyzowanie ofiarnicze²⁰.

¹⁵ B. Strączek, *Konwersja w kulturze przemocy. Myśl antropologiczno-etyczna Rene Girarda*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2019, s. 53.

¹⁶ R. Girard, *Kozioł ofiarny...*, s. 62; A. Romejko, *Teoria mimetyczno-ofiarnicza. Wprowadzenie do antropologii René Girarda*, „Studia Gdańskie” 2002–2003, nr 15–16, s. 61.

¹⁷ R. Girard, *Rzeczy ukryte od założenia świata*, „Literatura na Świecie” 1984, nr 12, s. 74–182.

¹⁸ L. Scubla, *Paradoks ofiary u Rene Girarda*, rozm. przepr. M. Grądzka-Holvoete, „Christianistas” 2017, nr 67–68, s. 119.

¹⁹ B. Strączek, *Konwersja w kulturze...*, s. 53.

²⁰ R. Girard, *Kozioł ofiarny...*, s. 29–30.

Woroniecka, pisząc o koncepcji kozła ofiarnego Girarda, omawia trzy etapy powstawania opisywanego mechanizmu. Pierwszy z nich dotyczy wspomnianego kryzysu mimetycznego. Kolejny związany jest z przemocą wobec przypadkowej ofiary. Trzeci odnosi się do sakralizacji ofiary²¹. Ma to swój wyraz w swoistej i poniekąd zaskakującej przemianie, dzięki której ofiara zyskuje pewne cechy sakralizujące. Z osoby będącej obiektem zbiorowej nienawiści, staje się kimś ważnym dla społecznej wspólnoty. Jest to owoc poświęcenia kozła ofiarnego integrującego wspólnotę i oczyszczającego ją jednocześnie z wewnętrznego niepokoju. Dla szerszego kontekstu warto podkreślić, że Girard uważał proces sakralizacji za negatywny, gdyż w swojej genezie był on wynikiem kolektywnej zbrodni. Gdy pojawiał się kryzys we wspólnocie, jednostka o specjalnych ofiarniczych cechach, integrując – niezależnie od swoich intencji – społeczność przeciwko sobie, staje się ofiarą ponownie przywracającą utracony porządek. W ten sposób zmywa swoją winę z naddatkiem, stając się osobą godną szacunku, społecznego uwielbienia, adoracji, co może prowadzić do fałszywej transcendencji, czyli sakralizacji²². Proces ten jest wyrazem społecznej manipulacji podjętej przeciwko ofierze.

Autor *Sacrum i przemoc* zauważa, że „to właśnie przemoc stanowi ukryte serce i duszę sacrum”²³. Według niego koncepcja kozła ofiarnego przedstawia mechanizm założycielski wszelkich instytucji religijnych i kulturowych. Ważnym elementem jest mord, a „kamufaż linczu stojącego u podstaw społeczeństwa jest tajemnicą wspólną wszystkim kulturom”²⁴. Girard był przekonany, że opisywany mechanizm założycielski, choć czasami głęboko ukryty, jest obecny we współczesnej kulturze, w której również można odnaleźć mechanizm poszukiwania kozłów ofiarnych, usprawiedliwiania przemocy czy spychania winy na innych.

Kozioł ofiarny w pracy socjalnej

W analizach Ireny Pospieszyl kozioł ofiarny jest przede wszystkim wykreowany przez sprawców oraz na ich potrzeby, by móc za pomocą dostępnego aparatu pojęciowego wyjaśnić naturę pewnych zjawisk, uspokoić nastroje społeczne oraz sprawować kontrolę nad otoczeniem. Daje się zauważyć kilka głównych przyczyn tego zjawiska. Jedną z nich jest usprawiedliwienie zdarzeń,

²¹ G. Woroniecka, *Syndrom kozła ofiarnego. Przemoc a struktury społeczne według R. Girarda*, w: *Agresja i przemoc w świetle nauk przyrodniczych i humanistycznych*, red. M. Machnik, Wydawnictwo Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum”, Olsztyn 2002, s. 146.

²² R. Girard, *Kozioł ofiarny...*, s. 66.

²³ R. Girard, *Sacrum i przemoc...*, s. 41.

²⁴ J.-M. Domenach, *Rene Girard – Hegel chrystianizmu*, „Literatura na Świecie” 1983, nr 12, s. 314; M. Kirwan, *Discovering Girard*, Darton, Longman and Told, London 2004, s. 40–41.

dla których trudno znaleźć racjonalne wytłumaczenie i wobec których pozostaje się bezradnym. Pojawia się wtedy myślenie magiczne i jednocześnie potrzeba prześlągnięcia silniejszej mocy, by dać złudzenie panowania nad rzeczywistością oraz poczucia osobistej ochrony przed agresją członków społeczności. Kolejna przesłanka to potrzeba panowania nad społecznością oraz jej kolektywnymi potrzebami, którymi należy zarządzać. Następnie mechanizm projekcji mający uwolnić od nieakceptowanych cech, przerzucając je na innego oraz mechanizm oczyszczenia czy uwolnienia się od poczucia winy. Proces powstawania kozła ofiarnego z jednej strony wydaje się bazować na nieuzasadnionych przesłankach, niezależnych od ofiary, z drugiej – wynika z podświadomych potrzeb społeczności, która próbuje w ten sposób przerzucić zbiorową odpowiedzialność na jednostkę²⁵.

Kozioł ofiarny jest wybierany przez grupę społeczną nie tyle na podstawie konkretnych powodów, tzw. rzeczywistych dowodów zbrodni, ile na podstawie osobistej predestynacji, tzw. cech ofiarniczych. Fakt pozostania nim nie jest w ogóle związany z autentyczną winą, ale zwiększenie zagrożenia stania się ofiarą jest zależne od poziomu lęku, w jakimi żyje dana społeczność. Grupa społeczna typuje swojego kozła ofiarnego według określonych kryteriów, z których co najmniej cztery charakteryzują proces stawiania się kozłem ofiarnym: widoczność (podkreślanie odrębności jednostki lub grupy przez stosowanie fizycznych oznaczeń mających na celu oddzielenie od grupy dominującej), dostępność (znana i dostępna jednostka lub grupa społeczna, która na skutek zdarzeń i okoliczności zakłócających normy społeczne staje się kozłem ofiarnym), słabość i niemożność odwetu (koncentrowanie się na grupach wrażliwych, które nie mają odpowiednich możliwości, by ochronić się przed ostracyzmem społecznym i nie są chronione przez żadne grupy wpływu), a także antagonizmy międzygrupowe utrwalone historycznie (zestaw przekonań usprawiedliwiających stosowanie przemocy, zakorzeniony w przekazywanej tradycji)²⁶.

Mechanizmy trwania w roli kozła ofiarnego, pomimo obiektywnych możliwości zmiany statusu, pozostają nieustannie obiektem badań. Czynniki te można podzielić na trzy obszary. Pierwszy dotyczy uwarunkowań wewnętrznych, psychicznych, które najpierw doprowadziły do wpełnienia osoby w poczucie odrębności, a potem uniemożliwiają jej wyjście z zaistniałej sytuacji, np. niski poziom rezyliencji, brak asertywności czy niska samoocena. Drugi to obszar zewnętrzny, czyli otoczenie, które nie udziela wsparcia ofierze, tym samym nie pomagając jej zmienić swojego statusu. Trzeci odnosi się do sprawców, tzn. brak

²⁵ I. Pospiszyl, *Patologie społeczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008, s. 316–319.

²⁶ Tamże, s. 319–320.

wystarczających mechanizmów społecznych, które wymuszałyby poniesienie konsekwencji przez oprawców²⁷.

W rolę kozła ofiarnego dana osoba jest wcielana niejako bez swojej zgody, jednak trwanie w tym stanie zależy często od niej samej. Jest to skorelowane z mechanizmami obronnymi oraz z konsekwencjami psychospołecznymi przeżytej traumy. Ponadto jeden z mechanizmów trwałości stanowi utożsamienie ofiary ze światem wartości sprawcy i przyjęcie jego norm za własne, co w dłuższej perspektywie staje się rodzajem strategii obronnej, która w pewnym momencie przekształca się w strategię adaptacyjną, charakteryzującą się akceptacją zaistniałej sytuacji i brakiem działań proaktywnych. Można zdefiniować strategię obronne kozłów ofiarnych ugruntowującą ich w trwaniu w takim położeniu. Z jednej strony dotyczą one kondycji wewnętrznej, np. unikanie konfrontacji, życie tu i teraz, wymazanie faktów przypominających inne życie, akceptacja swojej trudnej sytuacji. Drugi typ strategii jest związany z relacją do otoczenia zewnętrznego i miewa postać wręcz skrajnych zachowań, np. ograniczenie bądź zerwanie więzi społecznych, chęć przypodobania się oprawcy aż do naśladowania go w kontaktach społecznych, alienacja wobec własnej grupy, przybierająca czasami formy braku solidarności²⁸.

Współcześnie istnieją skuteczne metody kontrolowania mechanizmu kozła ofiarnego opisywanego przez Girarda. Przykładem może być Unia Europejska, której odpowiednie instytucje współpracują z rządami w zakresie poprawy ustawodawstwa zwiększającego ochronę prawną potencjalnych kozłów ofiarnych (mniejszości etnicznych, osób niepełnosprawnych, wykluczonych edukacyjnie itd.). Piotr Pasterczyk podkreśla, że „Europa, posiadająca środki utrzymania porządku, takie jak sądy, prawo, policja czy wojsko, może sobie pozwolić na lekceważenie zjawiska mimetycznego pożądania i odwiecznego prawa regulującego konflikty społeczne, czyli prawa kozła ofiarnego”²⁹. W ten sposób nieuświadomiany krąg przemocy, pozwalający integrować wspólnoty ludzkie na wcześniejszym etapie rozwoju, może być powstrzymywany przez kontrolę szeroko rozumianej pożyteczności. Chroni to szczególnie osoby wykluczone oraz społecznych outsiderów, będących często osobami bardziej kreatywnymi niż pozostała część społeczeństwa³⁰.

²⁷ Tamże, s. 320–322.

²⁸ Tamże, s. 322–326.

²⁹ P. Pasterczyk, *Culture and Violence*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2013, nr 2, s. 70.

³⁰ Tamże.

Supremacja ofiary

Koncepcja kozła ofiarnego Girarda zajmuje ważne miejsce w historii ludzkiej myśli. Pozwala zrozumieć mechanizmy zachodzące nie tylko w społeczeństwach pierwotnych, ale również współczesnych. Należy podkreślić, że w myśli Girarda kozioł ofiarny stawał się ofiarą nieświadomie. Dzięki cechom ofiarniczym był kreowany społecznie. W przypadku prowadzonych analiz mechanizm stawiania się kozłem ofiarnym ma charakter głównie psychiczny. Można go opisać jako wchodzenie w rolę ofiary. Lektura pism Girarda połączona z opracowaniami jego myśli pozwoliła na szersze rozumienie zjawiska kozła ofiarnego. W perspektywie pracy socjalnej jest on określany jako osoba wykluczona, doświadczona przez patologię zewnętrzną czy wewnętrzną. Spostrzeżenia te są podzielane przez wiele osób mających do czynienia z osobami, które można określić mianem kozła ofiarnego. W tym miejscu kluczowe będzie zdefiniowanie tytułowego zjawiska jego supremacji oraz – na podstawie doświadczeń osobistych i dzielonych przez innych – opisanie pewnych zjawisk.

W języku polskim supremacja oznacza wyższość, przewagę, dominację, hegemonię. Przez supremację kozła ofiarnego można by rozumieć zespół mechanizmów, jakie stosuje jednostka lub grupa ludzi do nadmiernego wykorzystywania faktu bycia kozłem ofiarnym, niezależnie od realnego czy domniemanego popełnienia czynów, za które bywa oskarżana oraz od genezy stawiania się kozłem ofiarnym, które może mieć wiele różnych przyczyn (biologicznych, społecznych, psychologicznych, kulturowych). Część wspomnianych mechanizmów stosowanych przez kozła ofiarnego ma charakter przemocowy, celem skuteczniejszego osiągnięcia świadomych czy podświadomych celów. Manipulacja kozła ofiarnego polega w tym przypadku na oszukiwaniu zarówno siebie, jak i otoczenia. We współczesnych społeczeństwach kozioł ofiarny jest w pewnych przypadkach osobą wykluczoną w ujęciu pracy socjalnej. Sformułowaną powyżej propozycję definicji kozła ofiarnego warto poddać pod dyskusję, gdyż w środowisku pracowników socjalnych często mówi się tylko o mechanizmach, jakie stosuje kozioł ofiarny, np. wprowadzanie w poczucie winy. Opisana koncepcja pomaga zrozumieć zespół czynników określony jako supremacja kozła ofiarnego. Ma on w swojej genezie również manipulację, która nie zawsze musi mieć charakter społeczny, ale może być wynikiem świadomych i nieświadomych wyborów jednostki. Mając cechy ofiarnicze, próbuje je wykorzystać dla osiągnięcia różnych celów. W procesie tym brakuje ważnego w koncepcji Girarda linczu na ofierze. W sposób instrumentalny często korzysta ona jednak z przywilejów, które przysługują jej właśnie z tytułu bycia ofiarą, dokonując tym samym samosakralizacji.

W kontekście powyższego należałoby zadać pytanie o to, co motywuje poszczególne jednostki do pozostawiania w roli kozła ofiarnego. O ile początkowo

ważniejsze wydają się mechanizmy obronne, które nie niszczą źródeł niepokoju czy też dyferencjacji społecznej, pozwalają zredukować towarzyszące im negatywne emocje, o tyle później dominują korzyści, uzyskane dzięki zajmowaniu określonej pozycji społecznej. W pierwszej chwili jednostka często nie akceptuje sytuacji, w której się znalazła i stara się ją zmienić. Później nie tylko przyzwyczaja się do tej sytuacji, ale uczy się czerpać z niej korzyści, a swoje położenie uważa za swoisty atut. Interesujący jest przy tym fakt, na ile są to zachowania świadome, a na ile decydują o tym czynniki nieuświadomiane wprost, odgrywające jednak znaczną rolę w potrzebie bycia traktowanym w sposób wyjątkowy.

Warto zaakcentować kilka modeli zachowań osób będących kozłami ofiarnymi, na jakie natrafiają pracownicy socjalni. Niektórzy uważają, że towarzyszące im problemy, w tym także problemy zdrowotne, są naturalnym następstwem bycia kozłem ofiarnym. Często zdarza się, że niepowodzenia w życiu dorosłym są traktowane jako skutek niepowodzeń z dzieciństwa, a zajmowana pozycja społeczna jest przenoszona z pokolenia rodziców na pokolenie dzieci. Znajduje tu swoje zastosowanie ewangeliczna zasada, że osoby posiadające jakieś dobra, pomnożą je, a te, które mają niewiele, mogą stracić nawet to, co stanowi ich skromną własność (por. Mt 13,12; 25,29; Łk 8,18).

Kozły ofiarne często usprawiedliwiają swoje przemocowe zachowania wobec innych, wychodząc z założenia, że skoro same zostały skrzywdzone, to wolno im więcej. W ten sposób tłumaczą agresję słowną i fizyczną, która narusza prawa innych, powodując u nich ból i cierpienie. Domagają się także specjalnego traktowania, które nie wynika z kwalifikacji, lecz z faktu bycia skrzywdzonym. Ze względu na swoje nieszczęście miałyby być predestynowane do otrzymywania określonych zysków materialnych i niematerialnych. Często takie osoby stają się ekspertami, bez których prowadzenie dyskursu na tematy ich dotyczące jest traktowane jako nieuprawnione. W sposób autonomiczny nadają więc sobie prawo do zabierania głosu w kwestiach związanych z pełnieniem roli kozła ofiarnego, odwołując się do osobistego doświadczenia.

Kozłom ofiarnym towarzyszy też absolutyzacja swojego doświadczenia, przez deprecjonowanie innych opinii, w tym kompetentnych ekspertów. Osoby takie bazują na swoich indywidualnych doświadczeniach, podczas gdy specjaliści w danej dziedzinie, często takich doświadczeń nie mają, dlatego ich zdanie jest dyskredytowane. Zachowania kozłów ofiarnych są związane z bezkarnym obrażaniem innych ludzi, głównie przez przemoc słowną, w tym także stosowanie wulgaryzmów, epatowanie emocjonalnością wypowiedzi i podnoszenie głosu aż do krzyku. Może to być skutek braku merytorycznych argumentów, chęci zwrócenia na siebie uwagi lub przejaw frustracji. Zachowaniom takim może towarzyszyć skłonność do popadania w nałogi, które w konsekwencji doprowadzają do autodestrukcji i negatywnie wpływają na relacje.

Osoby będące kozłami ofiarnymi czerpią więc korzyści społeczne wynikające z faktu bycia rozpoznawanym jako ofiara. Często publicznie okazywane jest im współczucie i słowa wsparcia, dzięki którym czują się docenieni. Są wtedy w centrum zainteresowania innych, w tym również mediów. Zyskują też różnego rodzaju przywileje. Swoje negatywne doświadczenia traktują jako czynniki, dzięki którym inni się z nimi liczą. Przy tym na uwagi reagują bardzo emocjonalnie i impulsywnie. Przesadnie odnoszą je do siebie, ponieważ są zazwyczaj zafiksowane na jednym – swoim nieszczęściu. Kozły ofiarne mają też poczucie wyobcowania i niezrozumienia przez innych. Wynika to z faktu, że ich ekskluzywizm cierpienia nie pozwala na to, aby były zrozumiane. Prowadzi to do wyalienowania, poczucia zamknięcia w obłęzionej twierdzy. W wyniku tego wzrasta ich nieufność wobec otoczenia, a samo poczucie doznanej krzywdy staje się coraz większe. Osoby te w sposób oszczędny przekazują prawdę o sobie, w momencie gdy zostaną o to poproszone. Wolą dozować informacje na swój temat, a w sytuacjach stresujących reagują bardzo emocjonalnie, przywołując katalog krzywd będących przyczyną ich niepowodzeń. Starają się także wzbudzić litość w innych ludziach, niekiedy uciekając się do szantażu. W ten sposób usprawiedliwiają swoje działania, traktując je jako jedyne możliwe wyjście z sytuacji, w jakiej się znaleźli. Ofiary mogą także starać się o zadośćuczynienie materialne przez różnego rodzaju zapomogi, renty czy odszkodowania, rekompensujące ich trudną sytuację osobistą. Zwykle chętnie sięgają po to wsparcie, niezależnie od tego czy go potrzebują, czy też nie. Tym samym stają się tzw. pacjentami chlebowymi instytucji pomocowych. Jednocześnie, gdy wsparcia finansowego z różnych względów nie otrzymują, stronią od wejścia na drogę sądową, z obawy, że mogą nie mieć wystarczających argumentów. Kozły ofiarne, rekompensując deficyty, których doświadczają, starają się znaleźć innych, słabszych, którym przypisują same negatywne cechy i często obarczają ich odpowiedzialnością za swoje niepowodzenia. W takiej relacji łatwiej ukryć własne wady i szukać usprawiedliwienia, np. dla przyczyn nadmiernego sięgania po alkohol czy sytuacji bezdomności.

Wśród kozłów ofiarnych znajdują się także osoby wykluczone społecznie, którym należy się wsparcie instytucji państwowych i innych. Jednak system społeczny stwarza możliwości kontekstualne do partykularnego wykorzystywania oferowanej pomocy. Dzięki temu osoby będące kozłami ofiarnymi dostrzegają, że otrzymywanie różnych form wsparcia przyczynia się do podwyższenia stopy ich życia. Stają się więc nie tylko beneficjentami okazywanej im pomocy, ale też osobami, które dbają o to, żeby swojej pozycji społecznej nie zmienić, lecz uczynić z niej atut. Wchodząc w rolę kozła ofiarnego, na różnym poziomie świadomości, przyjmują opisane powyżej zachowania. Zasygnalizowane elementy należałoby jednak zweryfikować w toku badań socjologicznych. W tym miejscu należy przyznać, że takie zachowanie często warunkowane jest kulturowo, a niekiedy

przyczyniają się do niego sami pracownicy socjalni. W pewnych warunkach współtworzą oni kozłów ofiarnych, którzy przyjmując postawę roszczeniową, stają się beneficjentami oferowanej pomocy. W tej sytuacji otwarta pozostaje kwestia, czy nadal są kozłami ofiarnymi.

Zakończenie

Koncepcja mechanizmu kozła ofiarnego zaproponowana przez Girarda jest ważnym elementem osiągnięć humanistyki. Można przyznać rację francuskiemu antropologowi, że jest ona wciąż aktualna, gdyż opisywany proces ciągle się odradza w społeczeństwach. Dostrzega się go również dzisiaj w wymiarze społecznym i politycznym. Szukając kozłów ofiarnych, integrowane są środowiska polityczne przerzucające winę na innych. To także łatwiejsza droga, żeby poczuć się lepszym, niż konstruktywnie zmierzyć się z osobistymi problemami. Koncepcję Girarda nie tylko warto poznać, ale można zestawiać ją również z wynikami badań różnych dyscyplin akademickich. Może ona stanowić intelektualną inspirację – przynajmniej zakresowo – dla teorii i praktyki pracy socjalnej. Wynika to z faktu, że mechanizm kozła ofiarnego jest popularny i często przywoływany w kontekście naukowym, jak też codziennej *praxis* pracowników socjalnych. Mimo że Girard w sposób szczególny wyjaśniał strukturę pierwotnego społeczeństwa, jego teoria pozwala odkryć także mechanizmy przemocowe ukryte we współczesnej kulturze. W przypadku prowadzonej analizy mechanizm kozła ofiarnego Girarda tworzył swoistego rodzaju ramy teoretyczne. Pozwoliły one na zarysowanie problemu oraz ogólne wykorzystanie jego pojęć do opisanego zjawiska związanego z funkcjonowaniem supremacji kozła ofiarnego, będącego często klientem pomocy społecznej.

Powyższe analizy nawiązują do jednego z mechanizmów kreowania kozła ofiarnego. Lektura publikacji Girarda pozwoliła odkryć to zjawisko w szerszym kontekście, o którym często mówią teoretycy i praktycy pracy socjalnej. Coraz więcej beneficjentów różnych instytucji (ofiary przemocy w rodzinie, osoby wykorzystywane seksualnie, różnego rodzaju mniejszości) wykorzystuje fakt zostania kozłem ofiarnym do zbierania różnorodnych profitów o charakterze nie tylko finansowym. Ukazane zachowania kozłów ofiarnych są rezultatem wielu dyskusji prowadzonych podczas konferencji związanych z pracą socjalną, jak też w gronie pracowników socjalnych, psychologów i psychiatrów. Jest to element wiedzy potocznej, wpływającej z doświadczenia wielu osób. Warto go jednak rozwijać przez konceptualizację i operacjonalizację w ramach badań socjologicznych i pracy socjalnej.

Bibliografia

- Budzik S., *Klucz do ludzkiej cywilizacji*, rozm. przepr. M. Bilska, „Przewodnik Katolicki” 2021, nr 28, s. 17–20.
- Budzik S., *Dramat odkupienia. Kategorie dramatyczne w teologii na przykładzie R. Girarda, H.U. von Balthasara i R. Schwagera*, Wydawnictwo Biblos, Tarnów 1997.
- Domenach J.-M., *Rene Girard – Hegel chrystianizmu*, „Literatora na Świecie” 1983, nr 12, s. 309–317.
- Girard R., *Rzeczy ukryte od założenia świata*, „Literatura na Świecie” 1984, nr 12, s. 74–182.
- Girard R., *Kozioł ofiarny*, tłum. M. Goszczyńska, Wydawnictwo Łódzkie, Łódź 1987.
- Girard R., *Sacrum i przemoc*, tłum. M. Plecińska, J. Pleciński, Wydawnictwo Brama, Poznań 1993.
- Girard R., *Prawda powieściowa i kłamstwo romantyczne*, tłum. K. Kot, Wydawnictwo KR, Warszawa 2001.
- Girard R., *Widziałem szatana spadającego jak błyskawica*, tłum. E. Burska, Instytut Wydawniczy Pax, Warszawa 2002.
- Girard R., *Początki kultury*, tłum. M. Romanek, Wydawnictwo Znak, Kraków 2006.
- Kirwan M., *Discovering Girard*, Darton, Longman and Told, London 2004.
- Romejko A., *Teoria mimetyczno-ofiarnicza. Wprowadzenie do antropologii René Girarda*, „Studia Gdańskie” 2002–2003, nr 15–16, s. 55–64.
- Palaver W., *René Girards mimetische Theorie. Im Kontext kulturtheoretischer und gesellschaftspolitischer Fragen*, LIT Verlag, Wien 2004.
- Pasterczyk P., *Culture and Violence*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2013, nr 2, s. 41–72.
- Pasterczyk P., *Chrześcijaństwo w świetle antropologii René Girarda*, „Roczniki Kulturoznawcze” 2022, nr 2, s. 7–10.
- Pendel A., *Transformation des Alltags. Sakramententheologie im Blickwinkel der Innsbrucker Dramatischen Theologie*, LIT Verlag, Wien 2021.
- Pospiszył I., *Patologie społeczne*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2008.
- Scubla L., *Paradoks ofiary u René Girarda*, rozm. przepr. M. Grądzka-Holvoete, „Christianistas” 2017, nr 67–68, s. 116–137.
- Strączek B., *Podstawowe pojęcia i filozoficzne inspiracje antropologii René Girarda*, „Kwartalnik Filozoficzny” 2015, nr 4, s. 83–103.
- Strączek B., *Konwersja w kulturze przemocy. Myśl antropologiczno-etyczna René Girarda*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Ignatianum w Krakowie, Kraków 2019.
- Urbańska A., *Koncepcja mimesis René Girarda*, „Etnografia Polska” 1997, nr 1–2, s. 21–45.
- Woroniecka G., *„Kozioł ofiarny” René Girarda w perspektywie poststrukturalnej*, „Kultura Współczesna. Teoria, interpretacje, krytyka” 2002, nr 1–2, s. 37–50.
- Woroniecka G., *Syndrom kozła ofiarnego. Przemoc a struktury społeczne według R. Girarda, w: Agresja i przemoc w świetle nauk przyrodniczych i humanistycznych*, red. M. Machnik, Wydawnictwo Wyższego Seminarium Duchownego Metropolii Warmińskiej „Hosianum”, Olsztyn 2002, s. 141–158.
- Zalewski C., *Podstawy antropologii René Girarda*, „Wielogłos. Pismo Wydziału Polonistyki Uniwersytetu Jagiellońskiego” 2007, nr 2, s. 95–119.